

**ВИКОНАННЯ ЗАХОДІВ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

УДК 37:355.58

DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.287912>

*Олена Кохановська, доктор педагогічних наук, доцент,
професор кафедри педагогіки й менеджменту освіти
Комунального вищого навчального закладу
“Херсонська академія неперервної освіти”
Херсонської обласної ради*

**ВИКОНАННЯ ЗАХОДІВ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

У статті на основі аналізу науково-педагогічних джерел, досліджено питання здійснення заходів цивільного захисту в закладах освіти в площині історичного досвіду.

Визначено, що основним завданням цивільного захисту є реалізація системи заходів щодо захисту населення, майна, довкілля від надзвичайних ситуацій. Автором акцентовано, що постійне реформування системи освіти України, необхідність, поява та подальша обов'язковість забезпечення безпеки учасників освітнього процесу, а також урахування історичного досвіду формування заходів цивільного захисту населення, дозволить визначити основні чинники небезпек та зниження ризику їх впливу. Розглянуто первинні джерела історичного формування заходів цивільного захисту в закладах освіти України та їх вплив на послідовний розвиток і становлення української системи заходів безпеки й захисту населення.

Ключові слова: цивільний захист населення; заходи цивільного захисту та дії у надзвичайних ситуаціях в закладах освіти України; історія цивільного захисту.

Лім. 10.

*Olena Kokhanovska, Doctor of Sciences (Pedagogy), Associate Professor,
Professor of the Pedagogy and Education Management Department,
Communal Higher State Educational Institution
“Kherson Academy of Continuing Education”,
Kherson Regional Council*

**IMPLEMENTATION OF CIVIL PROTECTION MEASURES
IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF UKRAINE: HISTORICAL ASPECT**

The article, based on the analysis of scientific and pedagogical sources, examines the issue of civil protection measures in educational institutions in the context of historical experience.

It is determined that the main task of civil protection is to implement a system of measures to protect the population, property, and the environment from emergencies. The author emphasizes that the ongoing reform of Ukrainian education system, the need, emergence and further obligation to ensure the safety of participants in the educational process, as well as the historical experience of forming civil protection measures, will make it possible to identify the main hazards and reduce the risk of their impact. The primary sources of the historical formation of civil protection measures in educational institutions of Ukraine and their impact on the consistent development and formation of the Ukrainian system of security and protection of the population are considered.

It is concluded that today the population of Ukraine has acutely felt the need for timely educational and awareness-raising work in the field of civil protection of the population. It is emphasized that the state policy in this area is carried out by a single state system of civil protection, which has permanent functional and territorial subsystems and links in its structure, including in the educational sphere. The retrospective analysis conducted in this paper allows us to note that despite the importance of this area, its development has been ongoing, albeit unevenly. Various forms and methods were used during civil defense and disaster protection training: both traditional (lesson, lecture, conversation, educational hour) and non-traditional (excursions, training events, hikes, training camps, civil defense days, life safety week, etc.). All of these measures are extremely relevant today, and therefore their implementation is a promising area for further research.

Keywords: civil protection of the population; civil protection measures and emergency actions in educational institutions of Ukraine; history of civil protection.

Постановка проблеми. У період воєнного стану, який було оголошено 24 лютого 2022 р., і який досі триває в Україні, особливого значення для зменшення людських та матеріальних втрат набуває своєчасне і якісне виконання заходів цивільного захисту в закладах освіти.

Найбільш поширеними формами організації роботи з цивільного захисту є: організація і проведення виставок, творчих звітів, педагогічних читань, конкурсів, олімпіад та інше; створення школи передового досвіду з удосконалення навчально-виховного процесу з цивільного захисту та безпеки життєдіяльності (ЦЗ та БЖД); розробка, апробація і

поширення методичних, дидактичних, наукових матеріалів, сценаріїв занять і позакласних заходів з ЦЗ та БЖД; проведення навчально-методичних заходів, спрямованих на підвищення кваліфікації педагогічних працівників; відбір літератури, відомостей та інформації з ЦЗ та БЖД; проведення консультацій з ЦЗ і БЖД з працівниками освіти.

Наявні загрози, зумовлені воєнним станом, актуалізують питання підготовки учасників освітнього процесу до самозбереження та дій в умовах виникнення надзвичайних ситуацій. З огляду на це важливими є історико-педагогічні розвідки формування системи захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій. Історія впровадження заходів цивільного захисту в закладах освіти, знання першоджерел уможливіть чітко сформулювати думку про безпекову складову для учасників освітнього процесу і у надалі удосконалити систему для досягнення результативності заходів. Вивчення історико-педагогічного досвіду дасть змогу прогнозувати та передбачати подальший розвиток і впровадження адаптивних методів та способів захисту населення.

Аналіз останніх досліджень. Питанням навчання учасників освітнього процесу у сфері цивільного захисту присвячені праці С. Осипенка, який визначає, що метою інформаційно-роз'яснювальної роботи з учнями та їх батьками є інформування про небезпечні об'єкти та чинники НС за місцем проживання, а також дії, які можуть вживатися громадянами для зменшення їх впливу на здоров'я. Серед ефективних форм роботи дослідник виокремлює навчальні, агітаційні та спортивні заходи "Дня цивільного захисту", інформаційно-довідковий куток цивільного захисту, представницькі заходи, адресну літературу [9].

Н. Дуброва, А. Іванов розглядають особливості змістового наповнення комплексів навчально-методичного забезпечення усіх видів навчальної діяльності, тематичне наповнення та методику проведення позаурочних заходів (Тиждень безпеки дитини, День цивільного захисту) [3; 6].

Досліджуючи особливості навчання дітей із питань цивільного захисту в основній школі, Л. Малинівська розглядає питання підготовки і проведення "Дня цивільного захисту" та комплексного об'єктового тренування у закладах загальної середньої освіти як єдиного заходу практичної перевірки рівня набутих учнями та персоналом умінь і навичок, а також якості всебічної підготовки у сфері цивільного захисту. Авторка наголошує на перспективності широкого залучення позашкільних закладів до формування в учнів навичок протидії небезпечним і надзвичайним ситуаціям. Водночас залишається маловивченим питання змістового наповнення програм гурткової роботи та змагань за напрямом "юний рятувальник" [2; 7; 8].

Метою статті є ретроспективний аналіз організації та проведення заходів цивільного захисту в закладах освіти України.

Виклад основного матеріалу. Навчання населення основ цивільної оборони в Україні розпочалося за часів Першої світової війни. Саме тоді з'явилося оповіщення про бомбардування. Серед населення поширювалися пам'ятки щодо правил поведінки під час хімічних атак, інструкції з надання медичної допомоги. Автори, які вивчали історію цивільного захисту, вважають цей період початком трансформації цивільної оборони СРСР [1; 10].

Остаточно система цивільної оборони СРСР, зокрема й Української, склалася у 1960 р. У кожному населеному пункті, на кожному підприємстві створювалися штаби цивільної оборони.

Важливого значення набувало проведення заходів захисту дітей та школярів у закладах освіти в рамках виконання заходів цивільної оборони держави.

Питання формування цивільного захисту залежало від загальнодержавних загроз, які існували на той момент, або гіпотетично могли виникнути. Проведення заходів цивільної оборони в освітніх установах передовсім спрямовалося на: визначення переліку імовірних для закладу загроз техногенного, природного та соціального характеру; створення штабів цивільної оборони закладу і невоєнізованих формувань цивільного захисту; планування заходів щодо реагування на раптовий напад противника та надзвичайні ситуації, а також ліквідацію їх наслідків; проведення навчання працівників та дітей дій у надзвичайних ситуаціях; здійснення основних заходів цивільної оборони (оповіщення, евакуація, укриття, забезпечення засобами індивідуального та колективного захисту тощо); організацію управління під час виконання заходів цивільної оборони та гарантування високого стану готовності до дій у надзвичайних ситуаціях всіх органів управління і сил цивільної оборони [8, 42].

В умовах виникнення загроз воєнного характеру або надзвичайних ситуацій першочерговим завданням було проведення оповіщення керівників й інших посадових осіб закладу з питань цивільної оборони.

Для передачі сигналів і повідомлень оповіщення використовувалися сигнально-гучномовні пристрої, електросирени та інші технічні засоби, посилені. Забезпечення проведення заходів покладалося на ланку зв'язку й оповіщення. Керівництво закладу надавало учасникам навчального процесу інформацію про загрозу, яка виникла, про способи та методи захисту від неї та поведінку, якої треба дотримуватися.

Для отримання працівниками відомостей про конкретні дії у надзвичайних ситуаціях обладнувався інформаційно-довідковий куточок з питань цивільної оборони, де тематично оформлювалися стенди, плакати та схеми дій.

У період Другої Світової війни спостерігався стрімкий розвиток протиповітряної оборони СРСР (ППО), тому що виникла нагальна необхідність у захисті населення, народного господарства, організовувалися навчання і підготовка населення до дій в умовах війни. Фактично, розвиток ППО, разом із обов'язковістю підготовки всіх верств та груп населення, вплинув на формування цивільного захисту України та запровадження навчання населення діяти в надзвичайних ситуаціях [5, 199].

Для захисту працівників закладів освіти та школярів використовувалися захисні споруди: сховища, протирадіаційні укриття, найпростіші укриття типу щілин. За умов, коли основним способом захисту при виникненні надзвичайної ситуації ставало укриття у захисній споруді, під час тренувань обов'язково відпрацьовувався порядок укриття та правила поведінки в захисних спорудах [там само].

Також завчасно, з урахуванням аналізу і оцінки обстановки, що могла скластися, планувалося проведення евакуаційних заходів. Так, евакуація планувалася усередині закладу (переміщення людей з будинку в будинок, з нижніх поверхів на верхні або навпаки, укриття у захисних спорудах); на випадок необхідності виведення персоналу за межі закладу або при застосуванні комбінованого методу (наприклад, укриття людей на нижніх поверхах з наступним виведенням за межі закладу) [10, 32].

Найбільш ефективний вид евакуації – виведення школярів за межі закладу у безпечне місце. Для його здійснення завчасно, протягом року, проводилися підготовчі заходи, до яких належало: складання плану евакуації закладу; підготовка системи пунктів тимчасового розміщення учасників навчального процесу, виведених із зон надзвичайної ситуації; підготовка учасників навчального процесу до евакуації, яка здійснюється шляхом проведення спеціальних тренувань.

Маршрути евакуації обиралися з урахуванням обстановки, яка могла скластися при надзвичайній ситуації. Вивід учасників освітнього процесу із зони надзвичайної ситуації здійснювався з урахуванням напрямку вітру, в обхід зруйнованих будинків, завалів та інших перешкод. Такі схеми розроблялися завчасно на основі ретельного і всебічного прогнозу обстановки, що могла скластися в результаті надзвичайної ситуації [5, 198].

План евакуації і розрахунки доводилися керівництвом закладу до педагогічних працівників, що відповідали за виведення учасників навчального процесу.

Учні загальноосвітніх шкіл проходили навчання з цивільного захисту упродовж всього періоду здобування освіти. Вивчення предмету “Цивільна оборона” розпочиналося у другому класі, продовжувалося у п'ятому і завершувалося у дев'ятому. Заняття проводилися воєнними керівниками. Основними завданнями навчання було надати знання про ура-

жуючі фактори зброї масового ураження, дії у разі сигналів цивільної оборони; сформувати вміння надання самопомоги та взаємодопомоги, захисту продуктів харчування і води, знезараження одягу і санітарної обробки людей [4, 251].

У наступні періоди формування державної політики щодо захисту населення фактором впливу стає можливість виникнення ядерного конфлікту. Тобто система ППО щодо підготовки та навчання населення не мала можливості на цьому етапі подолати туману, але вкрай небезпечно проблему, тому потребувала термінового переформатування. З метою розв'язання поставлених завдань, розробляється і реалізується нова стратегія оборони держави. У 1961 р. приймається положення про цивільну оборону СРСР, в якому визначаються завдання щодо захисту населення від уражень ядерної, хімічної, бактеріологічної зброї, а також проведення рятувальних і невідкладних аварійно-відновлювальних робіт в осередках ураження.

Частиною загального комплексу стають заходи радіаційного, хімічного захисту. З метою захисту учасників навчального процесу від радіоактивних речовин, небезпечних хімічних речовин організовувалося забезпечення працівників – членів невоєнізованих формувань цивільного захисту, засобами індивідуального захисту та накопичення засобів радіаційного і хімічного захисту [1, 16].

До засобів радіаційного і хімічного захисту, що підлягали накопиченню і зберіганню, належали: промислові засоби захисту органів дихання від небезпечних хімічних речовин; засоби захисту шкіри; респіратори; ватно-марлеві пов'язки тощо.

У закладах освіти, які потрапляли у зону можливих надзвичайних ситуацій при аваріях на потенційно-небезпечних об'єктах засоби індивідуального захисту зберігалися у місцях поруч з маршрутами виводу (виходу) учасників навчального процесу із закладу.

Також у закладах освіти особлива увага надавалася підготовці дітей до питань забезпечення цивільної оборони, що складалася з теоретичних занять та практичних тренувань, була обов'язковою для всіх, починаючи з 8-річного віку та тривала протягом усього життя. Головною метою такої підготовки було навчання способів захисту від ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї [5].

Увідні заняття розпочиналися з другого класу школи. Для різних вікових категорій були свої програми навчання, свої нормативи. Однак вже молодші школярі вчилися виготовляти найпростіші ватно-марлеві пов'язки, вміли евакуюватися за відповідними сигналами. У початковій школі дітям надавали уявлення про зброю масового ураження. Школярів вчили рятуватися від ударної хвилі ядерного вибуху у лісовій зоні та ярах, від радіації – у захисних спорудах [8, 54].

ВИКОНАННЯ ЗАХОДІВ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Для закріплення теоретичних знань та відпрацювання практичних навичок щорічно навесні проводився “День цивільної оборони”, що максимально наповнювався навчально-виховними заходами, присвяченими питанням безпеки. Керівники закладів намагалися створити у своїх вихованців піднесений святковий настрій. Розпочинався День з урочистої лінійки за участі ветеранів протиповітряної служби, фахівців цивільної оборони. І керівники закладу освіти, і гості наголошували на важливості проведення навчання та практичних заходів з цивільної оборони, особистій значущості кожного при виконанні заходів захисту від небезпек. Далі за навчальним планом проводилися естафети, вікторини, змагання, виконувалися нормативи цивільного захисту з одягання протигазів, надання медичної допомоги, дій при ядерному вибуху тощо. Завершувався “День цивільної оборони” обов’язковим відпрацюванням “навчальних тривог” за сигналами оповіщення та здійсненням евакуації до захисної споруди [5, 201].

Провідною ідеєю таких заходів було усвідомлення дітьми відповідальності за збереження власного життя, виховання свідомого громадянина, який не тільки знає небезпеки засобів ураження, а й може захистити себе і своїх близьких.

Під час Дня цивільної оборони особливого значення набувала зустріч з фахівцями цивільної оборони, ветеранами-ліквідаторами надзвичайних ситуацій, вогнеборцями. Люди героїчних професій ставали прикладом самопожертви й повної самовіддачі, справжнього патріотизму. Яскраві приклади з особистого досвіду боротьби з небезпекою мали на дітей неабиякий емоційний вплив. Успішність проведення рятувальних операцій, їх значення для суспільства надавало школярам віру у власні сили та водночас розкривало високі ідеали самопожертви і служіння Батьківщині, формувало уявлення про добро й справедливість. Недарма більшість хлопчаків радянської України мріяли бути пожежниками-рятувальниками.

Також у системі виховання приділялася увага наочним методам. Демонстрація кімнати після пожежі, чорні і обвуглені рештки чийогось життя, ставали дієвим способом доведення необхідності дотримання правил пожежної безпеки [5, 197].

Практичні навчання під час “Дня цивільної оборони”, проводилися у формі колективної роботи. При цьому завданням педагогічного колективу було визначення для кожного школяра порядку дій. До 90-х рр. ХХ ст. старшокласники брали активну участь у системі невоєнізованих формувань цивільної оборони освітніх установ, які створювались як об’єктова ланка цивільної оборони. Вони включалися до складу санітарних дружин, груп забезпечення порядку і навіть аварійно-рятувальних груп. Отож, у навчаннях з цивільної оборони відігравали рівноцінну роль поряд з дорослими. Чіткі, злагоджені дії кожного, колективна взаємодія дітей і дорослих

при реалізації заходів з реагування на заплановану небезпеку (загроза ядерного вибуху, пожежа, хімічне зараження) давали можливість провести тренування максимально ефективно.

Підвищенню ефективності взаємодії учасників освітнього процесу сприяє розповсюдження видань з цивільної оборони усіма державними установами та обов’язковість опанування їх змісту, а також участі у навчаннях, тренувальних заходах, курсах. Спеціальними рекомендаціями регламентувалася специфіка проведення навчально-тренувальних занять та особливості виконання нормативів для різних категорій населення (учнів, студентів, працюючого населення в сільській та міській місцевостях, непрацюючого населення (пенсіонерів, інвалідів та ін.)). Заходи з цивільної оборони передбачали заходи із забезпечення психологічної готовності населення до дій у ситуаціях [5, 200].

Отож, успішне проведення “Дня цивільної оборони” та досягнення його мети певною мірою сприяло розвитку активної громадської позиції дітей, формуванню відповідальності за власне життя і здоров’я та життя навколишніх, формуванню уявлень про найвищі цінності людського життя.

Із початком самостійності та суверенності нашої держави виникла необхідність у реформуванні й відновленні заходів захисту населення від надзвичайних ситуацій, навичок та знань поведінки під час кризових ситуацій. Означеній галузі не приділялось значної уваги в системі освіти, тому під час ескалації конфлікту на території України, а в подальшому і повномасштабного вторгнення РФ на територію України, більшість населення не володіли навичками та знаннями поведінки під час воєнного стану. Відновлення зацікавленості держави та керівників закладів освіти у виконанні заходів цивільного захисту дасть змогу забезпечити учасників освітнього процесу.

Сьогодні реалізація державної політики у сфері цивільного захисту здійснюється єдиною державною системою цивільного захисту, що має у своїй структурі постійно діючі функціональні й територіальні підсистеми та ланки.

Директор освітньої установи згідно з чинними на сьогодні документами (Кодекс цивільного захисту України, Положення про єдину державну систему цивільного захисту (2014), Положення про функціональну підсистему навчання дітей дошкільного віку, учнів та студентів діам у надзвичайних ситуаціях (з питань безпеки життєдіяльності) єдиної державної системи цивільного захисту (2016), Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку розроблення планів діяльності єдиної державної системи цивільного захисту” (2017) та ін.) повинен організувати проведення навчання з питань цивільного захисту з учасниками освітнього процесу, практичні тренування з безпечної та швидкої евакуа-

ції учасників освітнього процесу (не рідше одного разу на пів року, а в установах сезонного типу – на початку кожної зміни). Наголошується на необхідності проведення “Дня цивільного захисту” та тижня знань з основ безпеки життєдіяльності (у ЗЗСО і ПТО).

Висновки. Сьогодні населення України гостро відчуло на собі необхідність вчасного проведення освітньо-просвітницької роботи у сфері цивільного захисту населення. Проведений в роботі ретроспективний аналіз дає підставу зробити висновок, що незважаючи на важливість цього напрямку, його розвиток відбувався постійно, хоч і нерівномірно. Під час підготовки з цивільної оборони та захисту від надзвичайних ситуацій використовувались різноманітні форми і методи: як традиційні (урок, лекція, бесіда, виховна година), так і нетрадиційні (екскурсії, тренувальні заходи, походи, навчально-тренувальні збори, дні цивільного захисту, тиждень, безпеки життєдіяльності та ін.). Усі ці заходи є надактуальними і на сьогодні, а тому їх імплементація в сьогодення – це перспективний напрям подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васійчук В.О., Гончарук В.Є., Качан С.І., Мохняк С.М. Основи цивільного захисту : навч. посіб. Львів : Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2010. 417 с.
2. Давиденко Ю.Г., Малинівська Л.І. Формування навичок безпечної поведінки учнівської молоді як основа системи цивільного захисту в загальноосвітніх навчальних закладах. *Проблеми цивільного захисту населення: сучасні реалії України* : Матеріали II Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017.
3. Дуброва Н.І., Осипенко С.І., Іванов А.В. Методичні рекомендації щодо проведення “Дня цивільного захисту” в загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладах. Київ, 2011. 19 с.
4. Егоров П.Т. Гражданская оборона : учебник для вузов. Изд. 3-е, перераб. Москва : “Высшая школа”, 1977. 303 с.
5. Жорова І.Я., Богданов С.П. Організаційно-методичне забезпечення просвітницької діяльності з цивільної оборони у 80-х роках ХХ ст. *Педагогічний альманах* : збірник наукових праць / редкол. В.В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон : КВНЗ “Херсонська академія неперервної освіти”, 2021. Вип. 47. С. 196–202.
6. Іванов А.В., Войтенко В.В. Деякі аспекти методичної діяльності навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності. *Вісник Науково-методичного центру навчальних закладів сфери цивільного захисту*. 2017. № 27. С. 32–35.
7. Малинівська Л.І. Використання електронних засобів навчання з дисципліни “Цивільний захист”. *Наука, освіта, суспільство очима молодих* : матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців. Частина 1. Психолого-педагогічний напрям. Рівне : РВВ РДГУ, 2013. С. 117–120.
8. Малинівська Л.І., Давиденко Ю.Г. Цивільний захист в загальноосвітніх закладах : навч. посіб. Житомир : Видавель О.О. Євенок, 2017. 102 с.
9. Осипенко С.І. Функціональне навчання у сфері цивільного захисту: завдання, структура, технологія. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2013. Вип. 13. С. 112–116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppo_2013_13_23

10. Смирнов В.А., Дикань С.А. Основи цивільного захисту : навч. посібник. Полтава, 2013. 300 с.

REFERENCES

1. Vasiichuk, V.O., Goncharuk, V.Ie., Kachan, S.I. & Mokhnyak, S.M. (2010). *Osnovy tsyvilnoho zakhystu* [Fundamentals of Civil Protection]. *Tutorial*. Lviv, 417 p. [in Ukrainian].
2. Davydenko, Iu.H. & Malynivska, L.I. (2017). *Formuvannia navychok bezpechnoi povedinky uchnivskoi molodi yak osnova systemy tsyvilnoho zakhystu v zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh* [Formation of Safe Behavior Skills of Student Youth as a Basis for the Civil Protection System in Secondary Schools]. *Problemy tsyvilnoho zakhystu naselennia: suchasni realii Ukrainy: Materialy II Vseukrainskoi zaochnoi naukovo-praktychnoi konferentsii – Problems of the Civil Protection of Population: Current Realities of Ukraine: Proceedings of II All-Ukrainian Correspondence Scientific and Practical Conference*. Kyiv, pp. 80–81. [in Ukrainian].
3. Dubrova, N.I., Osypenko, S.I. & Ivanov, A.V. (2011). *Metodychni rekomendatsii shchodo provedennia “Dnia tsyvilnoho zakhystu” v zahalnoosvitnikh ta profesiino-tekhnichnykh navchalnykh zakladakh* [Methodological Recommendations for Holding the “Civil Protection Day” in Secondary Education and Vocational Schools]. Kyiv, 19 p. [in Ukrainian].
4. Yegorov, P.T. (1977). *Grazhdanskaya oborona: uchebnyk dlya vuzov* [Civil Protection. Exercise Book for Higher Educational Institutions]. 3rd Edition, changed. *High school*. 303 p.
5. Zhorova, I.Ia & Bogdanov, Ie.P. (2021). *Orhanizatsiino-metodychne zabezpechennia prosvitnytskoi diialnosti z tsyvilnoi oborony u 80-kh rokakh XX st.* [Organizational and Methodological Support of Educational Activities on Civil Protection in the 80s of XX century]. *Pedagogical almanac*. Editorial Board V.V. Kuzmenko (Head) and Others. Kherson, Issue 47. pp. 196–202. [in Ukrainian].
6. Ivanov A.V. & Voitenko V.V. (2017). *Deiaki aspekty metodychnoi diialnosti navchalno-metodychnoho tsentru tsyvilnoho zakhystu ta bezpeky zhyttiediialnosti* [Some Aspects of the Methodological Activity of the Training and Methodological Center for Civil Protection and Life Safety]. *Magazine of Scientific and Methodological Center of the Educational Institutions in the Sphere of the Civil Protection*. No. 27. pp. 32–35. [in Ukrainian].
7. Malynivska, L.I. (2013). *Vykorystannia elektronnykh zasobiv navchannia z dystsypliny “Tsyvilnyi zakhyst”* [The Use of Electronic Learning Tools in the Discipline “Civil Protection”]. *Nauka, osvita, suspilstvo ochyma molodykh: Materialy VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv ta molodykh naukovtsiv – Science, Education, Society Through the Eyes of Young People: Proceedings of VI International Scientific and Practical Conference of Students and Young Scientists. Part I. Psychological – Pedagogical Sphere*. Rivne, pp. 117–120. [in Ukrainian].
8. Malynivska, L.I. & Davydenko, Iu.H. (2017). *Vykorystannia elektronnykh zasobiv navchannia z dystsypliny “Tsyvilnyi zakhyst”* [Civil Protection in Secondary Educational Institutions]. *Tutorial*. Zhytomyr, 102 p. [in Ukrainian].
9. Osypenko, S.I. (2013). *Funktsionalne navchannia u sferi tsyvilnoho zakhystu: zavdannia, struktura, tekhnolohiia* [Functional Training in the Field of Civil Protection: Tasks, Structure, Technologies]. *Teacher Education: Theory and Training*. Issue 13. pp. 112–116. Available at: [mode: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppo_2013_13_23](http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppo_2013_13_23) [in Ukrainian].
10. Smyrnov, V.A. & Dykan, S.A. (2013). *Osnovy tsyvilnoho zakhystu* [Fundamentals of Civil Protection]. *Tutorial*. Poltava, 300 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 29.05.2023